

ЫсакбаеваЗ. Т.,ЖантаеваА. С.

*Ысакбаева Зитат Турдубековна - С. Нааматов ат. НМУ, ф.и.к., доц.(М.а.;
ЖантаевАдилбек Суңундукович - С. Нааматов ат. НМУ, ф.и.д., проф.м.а.*

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНДАГЫ «ҮЙ-БҮЛӨ»

«СЕМЬЯ» В РОМАНАХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

FAMILY" IN THE NOVELS OF CHINGIZ AITMATOV

Аннотация. Макалада Ч. Айтматовдун романдарында үй-бүлө маселесинин ачылышы туурасында сөз болот. Үй-бүлө баалуулугунун адам турмушундагы ордуна өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация. В статье идет речь о раскрытии вопроса семьи в романах Ч. Айтматова. Особое вниманиеуделяется роли ценности семьи в жизни человека.

Annotation. The article deals with the disclosure of the family issue in the novels of Ch. Aitmatov. Particular attention is paid to the role of the value of thefamily in human life.

Түйүндүү сөзү: Чынгыз Айтматов, адам, баалуулук, үй-бүлө, турмуш.

Ключевые слова: Чынгиз Айтматов, человек, ценность, семья, жизнь.

Key words: Chingiz Aitmatov, person, value, family, life.

Адам турмушунда үй-бүлө негизги дөөлөттөрдүн бири болуп саналат. Эч бир адам үй-бүлөсүз жашабайт, эч ким үй-бүлөдөн тыш боло албайт. Ар бир инсан үй-бүлөдөн таалим-тарбия алуу аркылуу өнүп-өсөт. Ошол себептен эзелтен бери көркөм өнөрдө, анын бир бутагы болгон адабиятта үй-бүлөлүк проблемалар чагылтылып келген. Мындан бир дагы улуттук адабият четте калбаган. Кыргыз эли эзелтен үй-бүлөлүк, тууганчылык мамилелерге өзгөчө маани берип, олуттуу караган. Үй-бүлө дөөлөтүнө карата элибиздин кышдат мамилесин биз макал-лакаптардан таасын байкайбыз. Алсак, «Ага-тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок» [8, с. 11], «Агайындын кадырын жалалуу болсоң билерсиң, ата-энендин кадырын балалуу болсоң билерсиң» [8, с. 11], «Агасын көрүп ини өсөт, эжесин көрүп синди өсөт» [8, с. 12], «Алган эри

жарашса, кара катын ак болот» [8, с. 19], «Бөлөм, бөлөм үчүн өлөм» [8, с. 51], «Жакшы болсо катының, табыла берет акылың» [8, с. 60], «Жаман болсо катының, ичтен жеген митедей» [8, с. 64], «Катын жакшы - эр жакшы» [8, с. 92], «Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт» [8, с. 152], «Үйүндө көптү талаада урбайт» [8, с. 160], «Ынтымагың болбосо, ит менен кушка жем болорсун» [8, с. 169], «Ырыс алды - ынтымак» [8, с. 170] ж.б.у.с. көптөгөн элдик макалдар үй-бүлөлүк турмуштун сырларын камтып турушат.

Элдик акылмандык «Үй-бүлө - капкалуу шаар» деп, үй-бүлөнү абдан чоң дөөлөт катары караган. Үй-бүлөнүн инсанды тарбиялоодогу ролун жогору баалап, «Ата көргөн ат берет, эне көргөн тон берет» [6, 234-б.], «Ата-энеңди сыйласаң, өз баландан опаа көрөсүң» [6, 234-б.], «Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшош» [6, 236-б.], «Үй башкарган эл башкарат» [6, 237-б.] деген турмуштук-философиялык тыянактарды чыгарган.

Кыргыз этнопедагогикасынын өнүгүүсүнө байкаларлык салым кошкон мекенчил инсандардын бири Сабыр Иптаруулу «Үй-бүлөнү, адатта, никеге жана туугандык байланышка негизденип, мүчөлөрү бирге жашоого жана бири-бирине күйүмдүү мамиле кылууга ынтызар коомдук чакан топчо катары билишет» [7, 80-б.] дейт. Анын ою боюнча «Үй-бүлө турмушун шаар жашоосуна салыштырууда аша чапкандык жок. Шаар - дайын-дареги тарых теренинде жаткан, турмушу сан түркүн окуяны ичине каткан, татаал инфраструктуралуу, там-тарагы тозгон сайын тургундары жаңырып, жаш-курагы озгон сайын жан дүйнөсү жашарып турган ырдуу да, сырдуу да, анан, чырдуу да калаа. Үй-бүлөнүн уникалдуулугу ага дал ушул касиеттердин мүнөздүүлүгүндө жатат. Үй-бүлөнүн үзүрү - ушулардын бардыгынын толтосунда турган адамды жаратып, анын дээр-зээнин өрчүтүп, намыс-арын курчутуп, адамзат коомунун тегин улап, акыл-эс жана адептик парасатын асылданып тургандыгында!» [7, 80-б.]. Көрүнүп тургандай, үй-бүлө адам турмушунун көп кырлуу, миң сырлуу бөлүгүн түзөт. Үй-бүлөлүк турмуш оңой болбойт, анда нечендеген трагедиялар, драмалар, комедиялар, фарстар ойнолот. Андыктан жазуучулар чыгармаларында адам турмушунун маанилүү бөлүгү катары үй-бүлөлүк турмушту тартышып, үй-бүлө дөөлөтүнүн маани-мазмунун ачышат.

Дүйнөлүк философияда да үй-бүлөгө олуттуу маани берилет. Алсак, Карл Маркс «Если брак не был основой семьи, то он так же не являлся бы предметом законодательства, как, например, дружба» [9, с. 169] деп, үй-бүлө мыйзам негизинде курулуусу зарылдыгын эскертет. Гегель болсо «Первые необходимые отношения, в которые индивид вступает с другими, это семейные отношения. Эти отношения, правда, имеют и правовую сторону, но она подчинена стороне моральной, принципу любви и доверия» [9, с. 170-171] деп көрсөтүп, үй-бүлө дөөлөтү сүйүү, ишеним дөөлөттөрү менен тыгыз байланышта туруп, руханий-адептик дөөлөт катары караларын билдирет. Орустун улуу жазуучусу Л. Толстой «У нравственного человека семейные отношения сложны, у безнравственного - все гладко» [9, с. 171] деп, чыныгы үй-бүлөлүк мамилелерде татаалдыктар да, кыйынчылыктар да орун ала турганын баса белгилейт. Атактуу педагог В. Сухомлинский «Семья - это та первичная среда, где человек должен учиться творить добро» [9, с. 174] деп, үй-бүлөлүк турмуш индивиддин кандай инсан болуп калыптанарына түз таасир кыларын айтат. Чынында да адам «Уядан эмне көрсө, учканда ошону алат» [8, с. 159], жеке адамдын ким болуп чыгары анын үй-бүлөлүк чөйрөсүнө тыгыз байланат. Жогоруда айтылгандан байкалгандай, үй-бүлө адам жашоосунун маанилүү дөөлөтү.

Азыркы мезгилде дүйнөнүн көпчүлүк жеринде, өзгөчө Батыш өлкөлөрүндө, үй-бүлөнүн дөөлөттүк наркы кемип баратат. Мындай жагдай үй-бүлөлүк проблемалардын көркөм өнөрдө чагылуусуна да өз таасирин тийгизет. Залкар ойчул катары Чыңгыз Айтматов азыркы адам турмушунда жүрүп жаткан адеп-ахлактык төмөндөөгө каңырыгын түтөтүп, өз убагында эле ойпикирин билдирген. Алсак, жазуучу материалдык дөөлөттөр жаатында алга жылыштар болгонун, бирок руханий дөөлөттөр жаатында төмөндөө жүргөнүн көрсөтүп минтет: «Мындан башка өзгөрүүлөр да мени тынчсыздандырат. Мисалы, менин айлым Шекер азыр жакшырды. Адамдар көбөйдү, жаңы-жаңы үйлөр курулду. Алардын алды тактай, үстү шифер, жылуу мештери бар, электр кубаты да жеткен, телевизор, автомобиль.

Жалпысынан жаман эмес, бирок ошого жараша жоготуулар да болуп жатат: адамдарда кайрымдуулук, бири-бири үчүн күйүмдүүлүк, тилектештик сыяктуу сапаттар азайды.

Тилектештик дегенди биз көбүнчө саясий мааниде гана түшүнүп калдык, а мен бу жерде жердештик, туугандык тилектештик жөнүндө айтып жатам» [1, 248-б.]. Жазуучу бул сөздөрүн 1976-жылы адабиятчы В. Левченко менен болгон маегинде айткан. Көрүнүп тургандай, калемгерди адамдын кулк-мүнөзүндө жүрүп жаткан терс өзгөрүүлөр эбактан бери түйшөлтүп келген. Ал ушул маегинде мындай терс көрүнүштүн себептерин издей келип, төмөнкүдөй тыянак чыгарат: «Турмуштун жыргалдыгы, кенендиги, бардамдыгы, алардын адамдык касиетин арттырбай, кайра айбандык сапаттарынын күчөшүнө себепкер болуп, кутуртуп, менменсинтип, өзүмчүл, катаал кылып жиберет. Мындайлар өзгөчө батыш өлкөлөрүндө көп учурайт. Тилекке каршы, бизде да дүнүйөгө азгырылып, байлыктын, буюмдун кулу болуп калган адамдар жок эмес» [1, 242-б.]. Ошентип, азыр биздин коомдо жүрүп жаткан адам баласынын адеп-ахлактык деградациясы кыйла илгери башталган. Буга адам баласын бардар, жакшы жашоо түрткөн.

Азыр болсо ошол ХХ кылымда башталган адам рухунун тайыздоосу уламдан улам күч алууда. Эми буга дүйнөлөшүү процесси да, жакырлыктын туташ жайылуусу да кошул-ташыл болуп кетти. Ушул өнүгтө ой жүгүртүп, Чыңгыз Айтматов төмөнкүдөй пикирин ортого салат: «...азыркы базар экономикасы байлар менен кедейлердин ортосундагы социалдык контрасттарды күндөн-күнгө күчөтүүдө, азчылыктагы бирөөлөр миллиарддаган суммадагы акчалардын ээси болушса, көпчүлүктөгү экинчилер үчүн күндөлүк тиричиликти өткөрүү оор маселеге айланууда. Бул, албетте, социалдык оор проблема, мунун тегерегинде ар кандай сөздөрдү айта берсе болот, бүткүл дүйнө жакырчылык менен күрөшүп, сезилерлик жыйынтыктарга жетише албай жатат» [1, 488-б.]. Биздин оюбузча, мына ушул глобализациянын күр-шар түшкөн агымынан, базар экономикасынын ар бир индивидде керектөөчүлүк психологияны катуу өөрчүткөнүнөн улам да үй-бүлө ичинде көптөгөн проблемалар келип чыгууда.

Эми мындан канткенде сактанабыз? Улуу жазуучу мунун жообу дагы деле болсо үй-бүлө институтунда жатат деп болжойт. Анын ою боюнча: «Бирок, бирок, эгерде үй-бүлө балдары кантип чоңоюшары жөнүндө ойлонбосо, демек, анда алар жашоодогу башкы багытты жоготушкан болушат. Азыр балдарды үй-бүлөдөн башка эмне сактап калат? Алар азыр массалык маданият жайылтып жаткан ташбоордуктун, өлтүрүү идеясынын, рынок мамилелеринин, наркоиндустриянын барымтасында калышты» [1, 513-514-бб.]. Демек, үй-бүлөнүн руханий-адептик негизи канчалык бекем болсо, келечек муундар ошончолук адамдык асылдыгын жоготпой өсүп-өнүгүшөт.

Түпкүлүгүндө, адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн негизги чөйрөсү үй-бүлө болуп саналат. Көпчүлүк учурда ар кандай эле адам бала чагында да, жетилген курагында да, улгайган маалында да конкреттүү бир үй-бүлөгө бекем байланат. Албетте, адам өз эмгек жамааты, достордун шеринеси ж.б. чөйрөлөр менен да алакада турат. Бирок адамдын өмүрүнүн көп бөлүгү үй-бүлөнүн айланасында өтөт. Иштен кийин, шеринеден кийин адам кайда барат? Албетте, үй-бүлө очогуна. Демек, үй-бүлөлүк турмушка ар бир адам олуттуу маани берүүсү зарыл.

Чыңгыз Айтматовдун биз талдоого алган романдарында үй-бүлө дөөлөтүнүн күнгөйтескей кырлары жетиштүү эле чагылтылат. Алсак, «Кылым карытар бир күн» романында тагдыр жолу окшош болсо да, ички уюмдашуусу, ынтымак-ырашкерлиги ар башка бир катар үй-бүлөлөр элестүү сүрөттөлөт. Мисалы, Эдигейдин, Казангаптын, Абуталиптин, Сабитжандын үй-бүлөлөрү. Аталган үй-бүлөлөрдү бири-бирине чукулдатып да, айырмалап да турган нерсе - бул алардын дөөлөттүк тутумдары.

Эдигей менен Үкүбала экөө түзгөн үй-бүлө кадимки адамдык мамилелерди, адам жашоосунун миң кырлуу татаалдыгын алаканга салгандай чагылтат. Бул экөө нечен жамандыкты да, нечен жакшылыкты да бирге көрүштү. Алардын үй-бүлөлүк мамилелери татаал да, азаптуу да болду. Бирок экөө тең адамгерчиликтен, адеп-ахлактуулуктан айрылган жок.

Эки жаштын үй-бүлөлүк жашоосу жаңы башталган учурду калемгер төмөнкүчө сүрөттөйт: «Үйлөнгөндөн кийин Эдигей деңизде көп кармала албай үйүнө эле шашып турчу. Үкүбаланы ысык сүйчү. Ал күтүп отурганын элестетип, чыдай албай кетер эле. Эдигейге андан артык аял жок эле анда. ...Ал өзүн Үкүбала үчүн гана жаралгандай, аялы үчүн гана жашап жүргөндөй сезчү... Анан бир күнү Үкүбала өзүндө кандайдыр өзгөрүш болгонун, боюна бүткөнүн сезген

соң, жакында бала көрүп, эне болорун билдирген соң деңизден эртерээк кайтып, аялына эртерээк жеткиче шашкан Эдигейге эми тун баланы көрөм буюрусун деген жалындуу үмүт кошулду. Асманымда томуктай ала булут жок жыргал чак экен экөөнүн ал кездеги турмушу» [2, 311-312-бб.].

Эдигей Үкүбала боюнда бар кезде талгагын кандыруу үчүн өмүрүн да тобокелге салат. Ал бороон-чапкын болоруна карабай, деңизге балык уулоого чыгып, Үкүбала көргүсү келип дегдеген алтын мекре балыгын кармап, чаначка салып тирүү апкелет. Мунун өзү алган жарына карата терең ызаат-урматты, ысык сүйүүнү билдирип турат. Тилекке каршы, алардын дегдеп жүрүп көргөн тун уулу Эдигей кан майданда баскынчылар менен кашык каны калгыча кармашып жүргөндө болор-болбос оорудан улам чарчап калат.

Кийинки өмүр жолунда Эдигей Үкүбаланы кыйла азапка салат. Ал фронттон контузия болуп, саламаттыгы абдан начарлап келген эле. Мунун эсесине тиричилик өткөрүү да кыйындап, жаш үй-бүлө жан багуу үчүн кыйла алакеттен өтөт. Ошондой оор мезгилде «Экөөн баккан негизинен Үкүбала болду, дени-карды соо, өзү жаш, туш келген иштен тартынбайт. Сыртынан алибеттүү көрүнгөн Эдигей эркектик жөнү менен жүк түшүргөн, жүк арткан иштерге кире калат. Бирок, күн көргөзгөн Үкүбала» [2, 86-б.]. Казангап буларды Сары-Өзөк чөлүндөгү Боронду бекетине алып келип, экөө бул жерди байырлап калышат.

Боронду бекетинде иштеп жүргөн учурда Эдигей Абуталип камалып кеткен соң, анын зайыбы Зарипага ашык болуп калат. Анын бул сезими абдан күчтүү болот. Баары алардын балдарына боор толгоо сезиминен башталып, акыры күчөп отуруп, Зарипага деген жалындалган сүйүүгө чейин өсүп жетет. Калемгер өз каарманынын психологиялык абалын төмөнкүчө сыпаттайт: «Зарипа дегенде Эдигейдин заманасы куурулчу болду. Күнүмдүк тириликтен тышкары экөөнүн ортосунда башка сөз болбосо да, башка сөз болууга Зарипа эч качан кашын какпаса да, Эдигейдин ойлогону эле Зарипа. Эдигей аны жөн эле аяп, тагдырын билген башкалар өндүү жалооруп ойлобойт, анын башына түшкөн мүшкүлдүн баарына аралашып жүргөндүктөн жакын көрүп ойлобойт, - андай болгондо бу сөздү козгоп не керек. Эдигей Зарипаны сүйүп ойлойт, ойлобой коё албай ойлойт, мага таянса, мага берилсе, мен ал үчүн эчтемеден тартынбасым билсе, мен ал үчүн баарына даяр экеним сезсе деп ойлойт» [2, 301-302-бб.]. Эдигей ушинтип ашыктык сезиминен өзү эмне кылган-койгонун билбей, башы маң болуп делдиреп жүргөн чагында да Үкүбала ага бир жаман сөз айтпайт. Окуянын аягы акыры Эдигей жокто Зарипа бир күнү балдарын алып, Боронду разъездинен кетип калуусу менен бүтөт. Бул кырдаалда эки аял тең адамдык ариети бийик аруу, таза инсандар экенин көрсөтөт. Алар бири-бирине жаман-жакшы айтып, кер-мур болушпайт. Элге-журтка өздөрүн да, башкаларды да шерменде кылышпайт. Мындай кырдаалда азыркы аялдар эмненин ичинен чыгышат эле? Муну ойлогондон да уяласың жана коркосун.

Казангаптын үй-бүлөсүнө келсек, анын өмүрлүк жары Бүкөй каракалпак кызы болот. Экөө Самаркандын жакасындагы Бетпак-Талаада дың жерди өздөштүрүп иштеп жүргөн кезде таанышып үйлөнүшөт. Бул жакка Казангап Арал боюндагы Жангелди айылынан барган. Барганынын себеби, совет бийлиги кулактарды тап катары жоюп жатканда Казангаптын атасы кулакка тартылып, айылындагы актүптөр аны жыйналыштарда атасын жамандатып сүйлөтүп, эл-журттун астында шерменде кылышат, мына ошол шерменделиктен кутулуш үчүн Казангап эл тааныбаган алыс жакка ооп кетет.

Казангап менен Бүкөй да үй-бүлөлүк турмушта көп татаал жана катаал жагдайларга туш болушат. Бирок ар дайым бири-бирине эриш-аркак болуп, кыйынчылыктарды чогуу көтөрүшөт. Боронду разъездине келген алгачкы убакта алар тыйын-тыпыр чогултуп алып, башка жакка которулуп кетебиз деген ойдо болушчу. Бирок тагдыр алардын мандайына ушул жерде өмүр бою жашоону жазат. Алар агартып уулдуу, кызартып кыздуу болушат. Жакшы күндөрдү чогуу баштан кечирип, өздөрү башкаларга жакшылык кылышат. Мисалы, Эдигей менен Үкүбалага. Анткен менен эркелетип өстүргөн уул-кызынын турмуш-тагдыры ойдогудай болбой калат. Бири кем дүйнө деген ушул экен да?!

Абуталиптин үй-бүлөсү разъездге элүү биринчи жылдын аягы кышында келген эле. Алар төрт жан болчу. Эрди-катын эки баласы менен. «...Абуталиптин үй-бүлөсүнө баары тең бат эле

ымалалаш болуп кетишти. Кишичиликтүү, маданияттуу немелер экен. ...Башка түшкөн мүшкүлдү тартыш керек экенине ичтеринен моюн сунуп, турмуштун маңызын экөө өз ара ысык мамилесинен, өз ара камкордугунан тапкандай. Дүйнөнүн ызгаар шамалынан экөө бирин бири ошол ысыкчылыгы менен калкалашып, ошону менен коргонуп турушкандай» [2, 143-144-бб.]. Абуталип менен Зарипа абдан ынтымактуу, бири-бирин чексиз сүйгөн түгөйлөр. Алар өз үй-бүлөсүн бийик дөөлөт катары карап аздектешет. Болгону Абуталип согуш учурунда туткунга түшүп чыгып, ошонун айынан эч жерге батпай жерилип келаткан тагдыры татаал адам болчу. Кара өзгөй кишилер мына ошону пайдаланып, анын үй-бүлөлүк таттуу турмушун бузушат.

Сабитжанга келсек, анын курган үй-бүлөсү жогоркулардай таза руханий мамилеге негизделбестен, жалаң гана материалдык жыргалчылыкка байланган. Чыгармада келиндин аты да айтылбайт, демек ал сөз кылууга арзыбаган, көр дүйнөнүн артынан түшкөн болумсуз бир пенде. Сабитжан болсо ким экенин атасынын өлүмүнө келгенде даана көрсөтөт: «Атасынын өлүмү ага түшкөн мүшкүлдөй эртерээк кутулуунун камында» [2, 35-б.]. Жазуучу бир эле сүйлөм менен анын жан дүйнөсүн кашкайта ачып салган.

«Кыямат» романында үй-бүлө дөөлөтүнө карата эки башка мамилени Бостон менен Базарбай көрсөтөт. Жазуучу ушул эки кейипкердин өз очогуна карата мамилелерин контрасттуу көрсөтүү менен бул турмушта үй-бүлөнү ыйык кармоо, бекем сактоо, аздектеп кароо зарылдыгын баса белгилейт. Базарбай менен анын аялы Турсундун үй-бүлөлүк мамилелери ит менен мышыктай. Алардын пейилин, ниетин бири-бирине болгон жек көрүү киргилдентип, булгап таштаган. Базарбай үй-бүлө камын эч бир ойлобойт, анын оюнда эптеп бир жерден ичкилик таап ичүү, мына ошентип күндүк өмүрүн эс-мас абалда өткөрүү гана турат. Ал мына ушуну турмуштун жыргалы деп билет. Бул көрүнүш Базарбай турмушта чыныгы дөөлөттөр кайсылар экенин тааныбасын, жалган дөөлөттөргө арбалып, биротоло берилип калганын айгинелейт. Ага акча, анан арак болсо болду, башканын эч кереги жок.

Базарбай менен Турсундун жашоосу уруш-талаш менен өтөт. Алардын ортосунда өмүрлүк жар катары жылуу сезим деген такыр жок. Базарбай аялы кыйкырып чыкканда баса калып муунтуп жиберет. Аялы болсо тилин тартпай аны каргап-шилейт. Ошол каргышына өмүр бою көргөн азабын, тарткан кордугун кошо кетет. Буга Базарбайдын куйкасы ого бетер курушат. «Атаны гана канчык! Муну кандай гана тарбиялабады - нечен келтек, нечен таяк жеди - өмүр бою этинин көгөргөнү кетпейт, атүгүл ошондон көк Турсун аталды, жок, болбойт, тилиң тешилгир, тилин тартпайт» [3, 324-б.]. Көрүнүп тургандай, Базарбай аз айып, көп күнөөсүн - мал багууга, тутка кылдай жардам кылбай, жадаса балдарын жөндүү тарбиялабай - ашкеби болуп жүргөнүн, ичимдиктен башы чыкпаганын эч ойлоп койбойт, башын оорутпайт. Ал үй-бүлөнү турмуштук дөөлөт катары эмес, моюнга илинген жүк катары көрөт. Ошого жараша мамиле кылат.

Бостондун жөнү башка. Ал адам баласынын асыл экенин сезет. Ошол асылдыкты булгабай таза кармоо адамдын өзүнө байланыштуу экенине акылы жетет. Ал өз өмүрүндө эки ирет үй-бүлө күткөн. Бул азыркы мезгилдегидей көпкөнчүлүктөн эмес, тагдырдын жазмышынан улам болгон. Биринчи жубайы Арзыгүл катуу оорудан улам көз жумган. Экинчи зайыбы Гүлүмкан болсо анын жардамчысы Эрназардын жубайы эле. Эрназар мөңгүнүн жаракасына түшүп кетип, кырсыктан улам каза тапкан. Ошондо Бостон аны менен баш кошкон. Экөө эки бакыр, бир тукур болуп турмуш улам кетишкен. Мындай демилге Бостондун үч уктаса түшүнө кирбейт эле, зайыбы Арзыгүл өлүм алдында жатып, ага ушундай кылууну керез катары айткан.

Арзыгүл эрин кадырлаган, сыйлаган акылдуу, эстүү аялзаты. Ал Бостондун кулк-мүнөзүн абдан жакшы билет. Мына анын өлүм алдында айтып турган сөзү: «Мен сени аяйм, Бостон. Баарынан да сени аяйм. Эбиң жок, адамдын ич-койнуна кирет, мамиле түзөт дегенди билбейсиң, эч кимдин алдында жүгүнгүң келбейт. Жашың да барып калды, жаш эмессиң. Менин көзүм өткөндөн кийин кишиден качканыңды кой. Жалгыз коколой башың менен жашап жүрө бербө дегеним, Бостон. Ашымды бересиң, анан кийинки жашооң кандай болот, аны ойлон, мен сенин бир үйдө жалгыз калышыңды каалабайм. Балдардын өз турмушу бар» [3, 433-б.]. Мындай сөз терең акылга ээ кишинин гана оозунан чыгат. Ошондой эле бул сөзү менен Арзыгүл күйөөсүн жанынан артык көрө турганын билдирет.

Бостон Гүлүмкан менен да ынтымактуу өмүр сүрдү. Гүлүмкан жакшы жар болуп берди. Ал күйөөсү жумуштарын бүтүрүп үйгө кирмейин канча убак болсо да тамагын, чайын белендеп күтүп отурганы отурган. Үйгө киргенде кийимин чечишип, суусун, самынын, сүлгүсүн алып келе салат. Экөө баштарынан өткөн оор тагдырды эстебөөгө аракет кылышат. Үй-бүлөлүк турмушту болушунча ызааттуу, бири-бирине терең ишеничте, бекем ынтымакта өткөрүүнү каалашат. Жазуучунун пикиринде «Бостондун кийинки тагдыры Гүлүмканга гана, башка эч кимге эмес, байланышы мүмкүн эле, байланды, ал ушуга ыраазы, ырас, Гүлүмкандын кээде ага нааразы болгон учуру болот, кээде акыйкаттыктан тайып кетмейи бар, бирок күйөөсүнүн алдында ак, ага чын дилинен берилгени берилген - а бу эң негизги нерсе» [3, 460-461-бб.].

Ошентип, Базарбай менен Бостондун үй-бүлө дөөлөтүнө карата көз караштарында чоң ажырым бар. Жазуучу аны көрсөтүү менен үй-бүлө турмуштагы чоң дөөлөт экенин дааналап тартып берет.

«Кассандра тамгасы» романында дагы үй-бүлө дөөлөтүнө астейдил көңүл бурулат. Бул чыгармадагы үй-бүлөнүн ээлери - футуролог окумуштуу Роберт Борк жана анын аялы Жесси. Роберт Борк өз зайыбына абдан ишенип, бардык маселеде аны менен кеңешип турат. «Аялын түшүндө да алдай албайт, деп жакын жолдоштору футурологду бекеринен тамашалашчу эмес» [4, 15-б.]. Жесси да күйөөсү менен сыр чечишүүнү жанындай жакшы көрөт. Алардын ортосундагы үй-бүлөлүк алака бири-бирин сыйлоого, бири-бирине бекем ишенүүгө жана терең сүйүүгө негизделген. Ошентип, булар үй-бүлө дөөлөтүн сый-урмат, ишеним, сүйүү дөөлөттөрү менен чыңдап уютушкан.

Ушул ынтымактуу, ырыс-кешиктүү үй-бүлөнүн ырааттуу турмушу капыстан эле будунчаң түшүп, тополоңу тоз болуп кетет. Мындай болушуна орус окумуштуусу Андрей Крыльцовдун, космос монахы Филофейдин өз ачылышы жөнүндө «Трибьон» гезитине Рим папасына кат жазып жар салуусу себеп болот. Деги ал ким эле?

Андрейди наристе чагында балдар үйүнүн крыльцосуна таштап кетишкен. Ошондон улам анын фамилиясы Крыльцов аталып калган. Демек, бул кейипкер үй-бүлө дөөлөтү туурасында жетиштүү түшүнүккө ээ болгон эмес. Эр жетип, билим-илимге ээ болуп, мамлекетке кызмат кыла баштаганда аткарган жумушу да үй-бүлө дөөлөтү менен эч байланышпаган. Тескерисинче, анын изилдөөлөрү тек-жайсыз адамдарды - иксроддорду чыгарууга арналган болчу. Андрей Крыльцов түрмөгө түшкөн аялдарды жасалма уруктандырып, алар төрөгөн балдарды стерилдүү шартта өстүрүп, иксрод өндүрүү жаатында биологиялык изилдөө жүргүзүүчү. Анын бул иши табиятка каршы эле. Ошентип жүргөндө Руна Лопатина аттуу зек аял анын кабыл алуусунда болуп, ойлондура турган сөз айтат. Ошол сөз профессор Крыльцовдун жан дүйнөсүнө бүлүк салып, анын аң-сезимин такыр башка нукка бурат. Кийин ал космостук станцияда адам табиятын ондоо жаатында изилдөө жүргүзө баштайт. Ошол изилдөөсүнүн натыйжасы катары кассандро-эмбриондорду аныктоочу зондаж нурларды ачат. Ушул ачылыш бүт дүйнөнү айтып бүткүс тополоңго салат.

Тополоңдун араанына Роберт Борк менен Жесси да тартылат. Роберт Борк ачылыштын адам баласы үчүн зор мааниси бар экенин айтат. Бирок анын пикирин эч ким туура кабыл албайт. Окумуштуунун үйүнүн тегереги ачууланган кишилерге толот. Роберт Борк аларга өз чындыгын түшүндүрмөкчү болуп, сыртка чыгат. Филофейдин ачылышына жаалдана каршы чыккан кара аламан сүрмө топ окумуштууну токмоктоп өлтүрөт.

Ушул татаал учурда Роберт менен Жессинин эрди-катын катары ысык алакасы даана ачылат. Роберт ызы-чуу түшкөн элге чыгууга бет алганда, Жесси аны таптаза өлүмдүн колуна салып бергиси келбейт да, эшикке чыкпай эле коюусун суранат. Бирок эри анын айтканына көнбөйт.

Ушул жагдайды жазуучу мындайча тартып берет: «Экөөнүн көздөрү бири бирине урунду: жандары кейип турду. Бирок кайдагы бир алыс жакта жүргөн сыяктанып:

- Мени кармаба. Мен тагдырыма жазылганды көрүшүм керек, - деди. Жессинин аргасы түгөнүп, өңү бузула түштү:
- Сен өлүмгө баратасың!

- Арга канча, - Борк күнк этти, - баары бир барышым керек» [4, 228-б.]. Биз бул жерден эрди-катындын жаны бирге болуп калганын, алар бири-биринен айрылууну каалабай турганын, бирок тагдырдын катаал өкүмү аларды айырганын даана түшүнөбүз.

«Тоолор кулаганда» романында кыргыз коомунда да үй-бүлөлүк проблемалар абдан кыйчалыштуу мүнөзгө чейин өсүп жеткени көрсөтүлөт. XX кылымдын 80-90-жылдарында батыш өлкөлөрүндө үй-бүлө дөөлөтү анчалык мааниге ээ болбой калганы айтылчу. Эми, XXI кылымдын башында кыргыз коому да ушул проблемага келип такалды. Азыр үй-бүлө дөөлөтүнүн чыныгы нарк-насилин түшүнгөн, барктаган, баалаган адамдар абдан эле азайды. Үй-бүлөнү мүчөлөрү бирге жашоого жана бири-бирине күйүмдүү мамиле кылууга ынтызар коомдук чакан топчо катары тааныбай, билбей калышты. Бүгүн байлыгына эсирген эркектер көп аялга үйлөнүүнү денелик ырахат алуунун булагы жана мода катары санашат. Үй-бүлөгө карата мындай утилитардык мамиледе ыйык, назик сезимдердин эч бир изи жок. Бүгүнкү күндө үй-бүлө дөөлөтүн асылдантуучу сүйүү, ишеним, сый-урмат, ынтымак-ырашкерлик дегендер курулай сөзгө айланган.

Аздыр-көптүр билими бар, интеллигент саналган адамдар деле үй-бүлөгө мурдагыдай чоң маани беришпейт. Муну биз журналист Арсен Саманчиндин мисалынан улам айкын билебиз. Ал мурда үйлөнгөн, бирок ажырашып кеткен. Кайра үй-бүлө куруу ниетинде бар эле, сүйгөнү да бар болчу - Айдана Самарова аттуу. Бирок экөөнүн бактысына базар экономикасы жолтоо болду. Бул жагдайды жазуучу төмөнкүчө туюнтат: «...мурда сулуу кыздарды эрк-оюна карабай атка таңып эле ала качып кетишчү, азыр болсо андайларды долларга ороп, атак-даңк менен арчындап алып кетишет, мындайда өздөрү эле чуркап барышат, байлык үйүрлөрүнө кошулушат, үйүрлөрдүн ээси миллионерлер, аларды доллар менен камчылап, долларды жем кылып берип, багып алат» [5, 126-б.].

Бирок баары бир базар экономикасынын шартында да адамга үй-бүлө керек. Арсендин агасы Бектурдун ою боюнча: «Кеп чайда эмес, эми сен канчага чейин жалгыз жүрө бересин? Жетишет, айрымдар беш-алты жолу аял алып, атүгүл телевизордон чыгып ошонусуна мактанып да жатышат. Ырас, сен бир жолу мүдүрүлүп калдың, андайлар болот, жалгыз эле сен бекенсин, анан ошого да чүнчүп, өзүңдү өзүң колго алалбай жүрө бересинби? ...Үйлөн, туугандарыңдын бардыгы ошону күтүп жатат. Андай-мындайынан коркпогун, мына мен даярмын, кудайга шүгүр, бир үйүр жылкы бар, калыңга берем, атасынын көрү, шаарга десең шаарга айдатып келем. Күлбө, эмнеге күлөсүң? Шаарда да, айылда да жакшы аялдар бар. Каалаганың танда» [5, 145-б.].

Бектур Саманчиндин логикасы боюнча азыр каалаган аялды байлыкка сатып алууга болот. Бирок мунун жөнү бар болуп жатканын, турмуш чындыгында ушундай көрүнүш терең тамырлаганын да тана албайбыз. Кыздар байлыгына, кызматына карап күйөөгө чыгышат, балдар кайын-журтунун байлыгына, бийлигине кызыгып үйлөнүшөт.

Арсендин үй-бүлө куруудан үмүтү бар. Болгону ал ошол максатына ылайык келер аялзатын таба албай, туура тандай албай чайналып жүрөт. Анын тандаганы - бир кездеги опера ырчысы Айдана Самарова таза утилитардуу ой-пикиртеги, пайда издеген жан болуп чыкты. Бирок Арсен башында анын кыял-жоругун, чыныгы жан дүйнөсүн андай албай, күнөөнүн баары Эрташ Курчалда деп ойлойт. Кийин Моло-Таш үңкүрүндө өлүм алдында жатканда андан кечирим сурайт: «Айдана, сени жеңил баа жылдыз болгонун үчүн айыптап, жектегеним үчүн кечирип кой. Ал сенин ишиң, Айдана. Мен сенин Кызкайып болуп операнын сахнасына чыгышыңды эстен тана кандай гана эңседим эле! Тагдыр эми менин тажатмаларымдан сени ку-тултту» [5, 304-б.]. Туура, ар ким өз жолун өзү тандайт, ага карабашыл адамдын кийлигишүүсүнөн майнап чыкпайт.

Ошондой болсо да, Арсен Саманчиндин турмуштан жолу болот. Ал аңчы арабдарга котормочу болгону айылга барганда Элес аттуу аялзатына жолугат. Элес чет өлкөлөрдөн товар ташып соода кылган келин экен. Экөөнүн ортосунда сүйүү оту тутанат. Арсен чындап аны менен никеге туруп, үй-бүлө кургусу келет. Анын пикиринде, Элес аны адам өлтүрүү тозогунан алып калды, башка адамга айлантты, пейил-ниетин ондоду. Арсен аны эки дүйнөдө берилген сүйүүсү катары тааныды. Кийин Элес өзүн-өзү каралуу жесир атап, Арсендин сөөгүн коюу

ырасмисин уюштурат. Ал аяндуу түш көрүп, аны кудайым наристе берет турбайбы деп жоруп коёт. Бул жердеги символдуу маани - келечекте Арсендин тукуму үзүлбөй улана тургандыгы. Адам баласы мындай озуйпаны тээ далайдан бери үй-бүлө куруу аркылуу чечип келген. Демек, Арсен нике кыйдырып, кастарлап той берип үйлөнбөсө да, акыры өзү издеген теңин тапты, жерде эмес, көктө, тозокто эмес, бейиште түбөлүктүү үй-бүлө түзүүгө жетишти.

Залкар калемгер булардын жазмышын төмөнкүчө чечмелейт: «Адамдын тагдырына коомдогу шарттардан сырткары аң-сезими, мүнөзү, билими, жүрүм-туруму да чоң таасирин тийгизет. Маселен, Арсен Саманчиндин акыркы сүйүүсүнө арзыган Элес ачык мүнөз, ак пейил, чечкиндүү жан болгондуктан ал Арсендин турмушуна, тагдырына чагылган ургандай кирди, алар бири-бирин алгачкы көргөндө эле түшүнүштү» [1, 485-б.].

Жогоруда баяндалгандардан көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматовдун бардык романдарында үй-бүлө маселесине турмуштук бийик дөөлөт катары мамиле жасалган. Ал үй-бүлөлүк турмуш, эрди-катындын ортосундагы алака-катнаш жаатындагы өзүнүн жеке көз караштарын каармандарынын тагдыры аркылуу ачып көрсөткөн.

Ошентип, биздин изилдөөбүздүн объектисин түзгөн романдарда негизги предмет катары көркөм аксиология, баалуулуктук мазмун алдыга чыгарылып, материалдардын аксиологиялык аспектке кеңири талдануусу аркылуу Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмунга - автордун баалуулуктар тутуму ал жараткан кейипкерлерге өткөрүлүүсүнө - ээ экени айкындалды.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: IV том [Текст] / Ч. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. - 516 б.
2. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: V том [Текст] / Ч. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. - 604 б.
3. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: VI том [Текст] / Ч. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. - 492 б.
4. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: VII том [Текст] / Ч. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. - 340 б.
5. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: VIII том [Текст] / Ч. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. - 365 б.
6. Жусупов, К. Байыркынын издери [Текст] / К. Жусупов. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2001. - 328 б.
7. Иптаруулу, С. Кыргыз жан дүйнөсү (этнолингвопедагогикалык илик) [Текст] / С. Иптаруулу. - Б.: «Шоокум», 2017. - 240 б.
8. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания академика К. К. Юдахина [Текст]. - Б.: Илим, 1997. - 232 с.
9. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах [Текст]. - М.: Политиздат, 1989. - 605 с.